

DEBAT

Dubieuze merite, reëel precariaat: een sociaal en cultureel rapport dat het verschil zou kunnen maken

Debat: SCP-rapport *Vershil in Nederland* (2014)

Mark Elchardus

Vijfentwintig jaar lang werd ongelijkheid relatief verwaarloosd door politici en het werk van 'stratificatiesociologen' kon die onverschilligheid niet doorbreken. De vijfentwintig laatste maanden is er plots onder journalisten en politici bijzonder veel aandacht voor ongelijkheid. Economisten als Stiglitz en Piketty brachten inkomens- en vermogensongelijkheid volop onder de aandacht. Zij deden dat wijzend op de oorzaken (ondergeregeerd, ongebreideld kapitalisme) en op de nare gevolgen van ongelijkheid (ondergraven van de democratie, de groei van een patrimoniaal kapitalisme, lage economische groei). Zij deden wat sociologisch onderzoek niet vermocht: ongelijkheid terugplaatsen op de maatschappelijke en politieke agenda.

Vershil in Nederland lijkt gemotiveerd door die vernieuwde belangstelling, alsook door de *pique* dat deze door economen werd bewerkstelligd, terwijl, zoals Gijsbert, Vrooman en Boelhouwer in de inleiding schrijven, sociologisch onderzoek heeft aangetoond dat inkomens- en vermogensverschillen niet op zichzelf staan, maar onderliggende structurele verschillen weerspiegelen (p. 15). Dit boek gaat op zoek naar die verschillen en naar de tegenstellingen waartoe de cumulatie van verschillen aanleiding kan geven. Dat is best een boeiende bezigheid, maar niet meteen een antwoord op de sociologische vragen die door de nieuwe, economische aandacht voor het ongelijkheidsthema worden geagendeerd: waarom heeft een financiële elite een beleid kunnen voeren dat een deregulering van de financiële markten mogelijk maakte? Hoe heeft ze instellingen gecreëerd en kunnen creëren, die grote vermogensongelijkheid bevorderen? Welke machtsverhoudingen en opvattingen hebben die evolutie mogelijk gemaakt? Hoe beïnvloedt die ongelijkheid de opvattingen en politieke gedragingen op een manier die grote ongelijkheid legitimeert en bestendigt? Die vragen komen in deze bundel niet aan bod, wat niet belet dat wat schuchtere eerste stappen in die richting worden gezet. Zo werd gevraagd naar de mate waarin men wrijving ziet tussen verschillende groepen. Daaruit blijkt dat Nederlanders betrekkelijk weinig spanning zien tussen rijken en armen, alleszins minder dan tussen religieuze groepen en veel minder dan tussen autochtonen en allochtonen. Grote meerderheden achten het verkrijgen van vermogen via erfenis best rechtvaardig. Waarschijnlijk zal vermogensonge-

lijkheid niet snel hoog op de politieke agenda klimmen. Piketty zal waarschijnlijk een snel dovende steekvlam blijken.

Na de inleiding schetst Cok Vrooman in hoofdstuk 2 een theoretisch kader. Hij geeft een grondig, hoewel wat schools overzicht van belangrijke sociologische benaderingen. Dat mondt uit in een vrij complex schema (p. 54), dat gelukkig niet louter classificatorisch is, maar ook wijst op belangrijke omgevingsfactoren, processen en spanningen. Waarschijnlijk was het de bedoeling dat dit schema het stramien van de verschillende hoofdstukken zou leveren en op die manier een grote eenheid zou geven aan het boek. Daarin zijn de redacteurs dan niet volkomen geslaagd. De verschillende hoofdstukken bewandelen in grote mate eigen paden, wat hen overigens niet minder interessant maakt. In elk hoofdstuk worden belangwekkende bevindingen samengebracht en nieuwe bevindingen gerapporteerd.

Toch worden die hoofdstukken door meer dan de kaft samengehouden. Ze worden wel degelijk, al zij het licht, vanuit het theoretische kader gestuurd. Vrooman kiest ervoor om ongelijkheid te concipiëren in termen van hulpbronnen. Deze worden, à la Bourdieu, omschreven als soorten kapitaal. Op Père-Lachaise moet het graf van Bourdieu inzakken onder het gewicht van alle soorten kapitaal die sociologen inmiddels bedachten. In *Vershil in Nederland* speelt 'persoonskapitaal' een belangrijke rol. Dat lijkt een beetje op het door Catherine Hakim in *Honey Money* bedachte 'erotisch kapitaal'. Hoe evident het vandaag ook lijkt te spreken van 'kapitaal' in verband met de verschillende dimensies van ongelijkheid, toch heeft dit verstrekkende implicaties waarvan de auteurs die dat begrippenapparaat hanteren niet altijd bewust blijken te zijn. De notie 'kapitaal' of 'hulpbron' schept een afstand tussen de actor en de middelen die deze ter beschikking heeft. Het bouwt een bias in ten voordele van een actorgecentreerde en utilitaristische benadering: de actor gebruikt het kapitaal waarover hij beschikt. Als men de Nederlandse cultuur kan kenmerken als een moeilijk streven naar een evenwicht tussen de koopman en de dominee, staat met deze theoretische keuze de koopman voorop. In de plaats van ze als vormen van kapitaal te beschouwen, kan men dimensies van ongelijkheid ook opvatten als gedragsdeterminanten, bundels van omstandigheden en invloeden die bepalen wat men ziet en hoort en voelt, wat men meent te kunnen en te moeten doen en die op die manier het denken, voelen en handelen sturen. De uitkomst van maatschappelijke processen is dan niet een verdeling van hulpbronnen waarmee actoren kunnen spelen, maar een verdeling van actoren waarvan het denken, voelen en doen door die processen worden gestuurd en in grote mate worden bepaald. In deze bundel wordt tegen deze laatste benaderingswijze gekozen voor een benadering in termen van individueel te manipuleren hulpbronnen.

Gebruikmakend van de notie van verschillende soorten kapitaal gaan de hoofdstukken dan in op de vraag hoe rond het verschil of de tegenstelling waarop in dat hoofdstuk de aandacht primair wordt gericht (leeftijd, vermogen, etnie ...) de verschillende vormen van kapitaal worden geaccumuleerd. Zo blijkt er rond het onderwijsniveau veel en rond het vrije vermogen (zoals door Arjan Soete in hoofdstuk 4 gemeten) relatief weinig accumulatie van kapitaalsoorten te zijn.

Toen ik student was, noemde mijn Afro-Amerikaanse vriend dat 'the problem of chocolate ice cream: or how to be rich and dark at the same time'. De consistente accumulatie in de VS was blank en rijk. De verschillende hoofdstukken beschrijven de accumulaties, maar nergens wordt rechtstreeks ingegaan op *the problem of chocolate ice cream*, op wat er gebeurt met mensen die inconsistente accumulaties hebben, bijvoorbeeld de 'nieuwe rijken' waarover Bourdieu zo misprijzend kon schrijven. Dat is een wat onverwachte blinde vlek in een bundel waarin de accumulatie van kapitaalsoorten zo centraal staat.

Origineel is het hoofdstuk van Cretien van Campen en Maroesjka Versantvoort over de in de Lage Landen weinig bestudeerde gevolgen van fysiek, mentaal en esthetisch kapitaal. Het is nochtans, zoals de auteurs in de aanhef van hun hoofdstuk onderstrepen, een belangrijk onderwerp in deze samenleving waar – en dit zijn mijn, niet hun woorden – de mensen zich zo verschrikkelijk origineel wanen en de druk naar conformiteit tevens zo loodzwaar is. Alle samenlevingen leggen beperkingen op aan hoe mensen zich kleden, spreken, ruiken, gedragen ... en die beperkingen worden doorgaans strakker naarmate het gedrag van verschillende mensen ook strakker moet worden gecoördineerd, zoals op het werk. In een samenleving die veel mensen aan het werk wil zetten – een actieve welvaartsstaat of een investeringsamenleving – is de kans groot dat de 'foute' kledij, taal, geur, gedrag ... zal worden gesanctioneerd. De Nederlandse Tweede Kamer is alleszins van oordeel dat zulk fout gedrag moet worden ontmoedigd als dat het vinden van werk bemoeilijkt. Het is niet denkbeeldig dat men binnenkort de juiste geur moet hebben om nog in aanmerking te komen voor een werkloosheidsuitkering.

De auteurs legden aan respondenten foto's van mensen voor, samen met beschrijvingen van hun kwalificaties en eigenschappen, met onder meer de vraag welke van de afgebeelde mensen zij zouden uitnodigen voor een sollicitatiegesprek. Het uiterlijk – de auteurs spreken van esthetisch kapitaal (en het graf van Bourdieu zakt nog wat verder in) – bleek daarbij een belangrijke rol te spelen. Het is uiteraard verre van zeker dat een HR-dienst even gevoelig zou zijn als een respondent in een onderzoeksetting voor de via foto voorgestelde aantrekkelijkheid. Juist omdat hij foto's voorgeschoteld krijgt, kan de respondent zich uitgenodigd voelen daar rekening mee te houden. Toch wijst dit vignettenexperiment op het potentiële belang van deze factor in tewerkstellings- en promotiekansen.

Dat hoofdstuk rapporteert overigens een hele reeks belangwekkende bevindingen. Spijtig genoeg wordt het geplaagd door een aanpak waarop men in verschillende hoofdstukken van deze bundel stuit: tuttifruttschalen waarin alles en nog wat wordt gestopt, zodat men niet meer weet wat nu met die schaal wordt gemeten. Persoonskapitaal ontleden de auteurs verder in fysiek kapitaal (gezondheid, stamina), mentaal kapitaal (onder meer het zelfbeeld) en esthetisch kapitaal (het uiterlijk, de aantrekkelijkheid). Het persoonskapitaal meten zij dan door dat allemaal op een hoopje te gooien, in één schaal te stoppen: de subjectieve gezondheid, de mate waarin de gezondheid beperkingen oplegt, het zelfbeeld, de Body Mass Index, indicaties van depressie, de mate waarin men zichzelf aantrekkelijk vindt ... Die schaal blijkt dan samen te hangen met andere verschillen: meer persoonskapitaal gaat onder meer gepaard met een hoger inkomen (een verband dat

overigens sterk door het onderwijsniveau wordt gemedieerd). Maar wat betekent zo'n verband? In de literatuur waar de auteurs naar verwijzen wordt veel gesproken over mooie en lelijke mensen. Daardoor wordt de indruk gewekt dat mooie mensen een hoger inkomensniveau bereiken. Maar omdat in de schaal heel uiteenlopende dingen worden samengevoegd, weten we dat niet. Het lijkt me heel waarschijnlijk dat uit de grote reeks variabelen die in de meting van het persoonskapitaal opgaan, de gezondheid de bepalende invloed is voor onderwijsverwerving, voor de kans op werk en op een hoog inkomen. Veel interessanter dan de correlaties met het heterogene pakket kenmerken dat hier persoonskapitaal heet, is de vaststelling van de auteurs dat lange mensen hogere functies bereiken, een hoger inkomen hebben en meer tevreden zijn met hun leven. Investeren in pumps loont, maar bij zo'n vaststelling wil je toch graag weten: hoe komt dat nu?

Een verhullende tuttifruttschaal vinden we ook in de bijdrage van Paul Dekker en Josje den Ridder. Zij maken onder meer een schaal die bestaat uit de standpunten over de Europese eenwording en over de integratie van allochtonen, naast het gevoel van achterstelling en twee uitspraken die op populisme wijzen (p. 188). De vraag is dan wat zo'n schaal nu meet. Volgens de auteurs is dat 'politieke onvrede'. Maar in die schaal worden standpunten over fundamentele kwesties zoals de soevereiniteit van het land en de integriteit van de cultuur, politieke reacties zoals populisme en een gevoel van achterstelling samengebracht. Het boeiende is dat die dingen vandaag in Nederland effectief met elkaar samenhangen. Eigenlijk zou dat de vraag moeten zijn: hoe komt het toch dat die heel verschillende houdingen vandaag met elkaar correleren en verder samenhangen met een voorkeur voor PVV, voor een sterke leider en directe democratie (ook al twee dingen die contradictorisch lijken)? Die vraag wordt uit de weg gegaan door alles maar te beschouwen als een kwestie van 'politieke onvrede'. Dat lijkt me een gevolg, niet alleen van het gebruik van tuttifruttschalen, maar ook van het uitgangspunt van de bundel: de beslissing de dimensies van ongelijkheid te benaderen als vormen van (manipuleerbaar) kapitaal, eerder dan als gedragsoriënterende factoren die het denken, voelen en doen bepalen, die een samenhang tussen houdingen creëren. In dit specifieke geval ware het interessant geweest na te gaan hoe een bepaalde combinatie van kapitaalsoorten tot euroscepticisme en populisme leidt en hoe die voorkeuren via hun politieke gevolgen al dan niet bijdragen tot het bestendigen van die positie in het bestel van ongelijkheid.

Tekenend voor het gebrek aan aandacht voor de factoren die het voelen, denken en doen van mensen sturen, is het hoofdstuk van Jaco Dagevos en Willem Huijnk over segmentatie langs etnische lijnen. Zij kijken naar de positie en de opvattingen van mensen van Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse herkomst. Vooral de mensen van Turkse en Marokkaanse origine onderscheiden zich door een gebrekkiger sociaaleconomische integratie en een grotere specificiteit van opvattingen. Op basis van de literatuurstudie wordt die specificiteit verklaard door hun religie. Dat is waarschijnlijk juist. Maar waarom dan de respondenten enkel klasseren als van Turkse en Marokkaanse origine, en niet kijken naar verschillen tussen moslims en niet-moslims? Die laatste classificatie sluit veel beter aan bij een groot deel van de geraadpleegde literatuur en sluit ongetwijfeld ook

veel beter aan bij de leefwereld van die mensen. Dat niet naar dat kenmerk werd gekeken, is symptomatisch voor het gebrek aan echte, theoretisch onderbouwde belangstelling voor het verband tussen de positie in het bestel van ongelijkheden en de manieren van denken en voelen en doen.

Vershil in Nederland kijkt wel naar verschillen in waarden en opvattingen, naar de samenhang daarvan met verschillende aspecten van de sociaaleconomische positie, maar raakt nagenoeg niet aan de vragen waarom die samenhang er is en hoe die samenhang het bestel van ongelijkheid in stand houdt of verandert. Juist die vragen zijn wetenschappelijk boeiend en maatschappelijk relevant. Nochtans werd voor deze bundel materiaal verzameld dat hoogstwaarschijnlijk veel licht kan werpen op de wisselwerking tussen het bestel van ongelijkheid en de wijzen van denken en voelen. In hun hoofdstuk 'Nederland in meervoud' gebruiken Jeroen Boelhouwer, Mérove Gijsberts en Cok Vrooman de verzamelde gegevens om middels latente-klassenanalyse groepen of klassen te onderscheiden. Omdat deze techniek ook door *marketeers* wordt gebezigd, zullen de auteurs ongetwijfeld worden bekritiseerd voor die analyse. Zij levert echter boeiende en verontrustende resultaten op. Zij klasseren 15% van de Nederlanders als een 'precariaat' en een andere 14% als 'onzekere werkenden'. Dat is een groot deel van de bevolking. Die groepen blijken ook zeer specifiek in hun opvattingen en stemgedrag. Die opdeling in groepen die in de ruimte gespannen door de verschillende kapitaal-soorten een specifieke positie bekleeden, zou een goed uitgangspunt zijn om na te gaan hoe die posities het denken en voelen van die groepen beïnvloeden en hoe dat dan al dan niet de basis kan zijn voor een transformatie van het bestel.

De bundel sluit ook aan bij de lange Nederlandse traditie van onderzoek naar het meritocratische karakter van het bestel van ongelijkheid. Die vraag staat centraal in het hoofdstuk van Lex Herweijer en Edith Josten, met als uitgangspunt: 'In een meritocratie worden posities op de maatschappelijke ladder verdeeld op basis van persoonlijke verdienste' (p. 69). Zij willen nagaan of dat in Nederland nu meer of minder het geval wordt. Zij besluiten dat over de tijd onderwijsverwerving minder afhankelijk is geworden van het milieu van herkomst, maar dat de invloed van dat milieu nog aanzienlijk is. Zij stellen ook vast dat er een grote cumulatie van verschillen en ongelijkheden tussen laag- en hooggeschoolden optreedt, en sluiten zich aan bij de auteurs die de vrees uitspreken dat precies de openheid van het onderwijssysteem gekoppeld aan die accumulatie van verschillen, leidt naar een segmentering van de samenleving, naar wat ik elders de nieuwe (onderwijs)standenmaatschappij heb genoemd (Elchardus 2012). Hun besluiten steunen niet alleen op het onderzoek dat door het SCP voor deze bundel werd gevoerd, maar ook op een zeer zorgvuldige en grondige literatuurstudie.

De vraag is echter hoe deugdelijk het begrip 'merite' is, om over gelijkheid en ongelijkheid na te denken. Stellen dat posities naar verdienste verdeeld zijn, is binnen de gangbare opvattingen een legitimering van die verdeling. De vraag is dus eigenlijk of de sociologie de juistheid van zo'n claim kan onderzoeken. De auteurs die dat proberen te doen, maken het zich gemakkelijk: zij stellen onderwijscertificatie gelijk aan verdienste. Meritocratie neemt dan toe in de mate dat onderwijsverwerving onafhankelijk wordt van herkomst (en in de mate dat enkel

onderwijscertificatie de initiële toegang tot de arbeidsmarkt bepaalt). Maar hier introduceren de sociologen die verdienste willen meten noodgedwongen een tweede simplificatie: herkomst wordt gelijkgesteld aan herkomst zoals gemeten. En herkomst zoals gemeten bestaat doorgaans uit de beroepsstatus van één of van beide ouders, de opleiding van één of van beide ouders en verder, maar al zeldzamer, het beschikbare gezinsinkomen, vrij eenvoudige indicatoren van cultureel kapitaal, mediagebruik ... kortom, doorgaans een wel bijzonder beperkte en zeer onvolledige meting van al de aspecten van de herkomst die de onderwijsverwerving kunnen beïnvloeden. Er is zoveel meer, de voeding die de kinderen krijgen, het speelgoed dat de Sint brengt, de gesprekken aan tafel, de keuze van verhaaltjes voor het slapen gaan, de keuze van de eerste boeken, de uitstapjes, het soort gekozen pretpark, de bekeken televisieprogramma's, de vriendenkring van de ouders ... enzovoort. Er is een duizelingwekkend aantal factoren die de cognitieve en emotionele ontwikkeling van de kinderen en dus ook hun onderwijsverwerving kunnen beïnvloeden. Met al die factoren kan, zonder ze te specificeren, al beter rekening worden gehouden via *sibling*-onderzoek. Maar zelfs alle gezinsinvloeden die siblings delen, vat niet de totale gezinsinvloed op elk van de siblings. Laten we ons naar sociologisch Utopia verplaatsen. Ergens zit een socioloog met een heel groot model waarin voor al die factoren, perfect gemeten, is gecontroleerd. Wat zien we? Zeker weet ik dat natuurlijk niet, maar waarschijnlijk zien we dan dat de herkomst zo gemeten heel veel van de onderwijscertificatie verklaart. Meer nog dan wat kan worden afgeleid uit siblingonderzoek (Sieben et al. (2001) vinden siblingcorrelaties in onderwijsverwerving die, grofweg, variëren tussen 0,4 en 0,6). De waarschijnlijk relatief kleine resterende onverklaarde variantie meet dan wat niet aan de herkomst kan worden toegeschreven, wat eigen is aan de persoon zelf of in elk geval onafhankelijk is van het gezin waarin hij of zij opgroeide, alsook een waarschijnlijk niet onaardige portie toeval. Het is waarschijnlijk dat het deel van de onverklaarde variantie dat niet aan het toeval kan worden toegeschreven, veel met de genen te maken heeft: cognitieve vaardigheid, stamina, gezondheid, uiterlijk ... Dus, mochten we de mate van meritocratie echt goed kunnen meten, dan zouden we op genen stuiten. Ons streven naar meritocratie is in feite een streven naar een orde waarin vooral het genotype de verdeling van schaarse en begeerde goederen zou bepalen. De mate waarin we geloven dat we naar een meritocratie evolueren, is bovenal een functie van de gebrekkigheid van onze metingen en van de rol van toeval in de toewijzing van schaarse en begeerde posities en goederen. Mochten we beter meten, dan zou het dagen dat we eigenlijk aangeboren talent beschouwen als verdienste. Aldus leidt deze bundel ook tot het besluit dat het begrip merite in de context van ongelijkheidsonderzoek bijzonder weinig verdienste heeft. Bij het nadenken over gelijkheid en ongelijkheid vervangen we het beter door begrippen als rechtvaardigheid en binding. Op hun manier komen de redacteuren van de bundel tot een gelijksoortig besluit: 'Een aanpak van de conjunctie van structurele ongelijkheid en een cohesieprobleem is echter wel de meest urgente opgave voor het beleid (...)' (p. 346). Dus toch, in het slot van de bundel, en in onversneden sociologes, wat meer dominee en minder koopman.

Bij het lezen van de slothoofdstukken van *Vershil in Nederland* moest ik onwillekeurig denken aan Zola, de romanschrijver, die zich beschouwde als een 'echte' socioloog. Met minder cijfers en een veel betere pen beschreef hij hoe miserie de mensen tot alcoholisme en morele aftakeling bracht, en hoe deze de armoede dan tragisch, als betrof het een lotsbestemming, bestendigen. Het profiel van het precariaat vertelt dat verhaal: zelfgemaakte politieke onmacht die de eigen preciaire situatie bestendigt. *Vershil in Nederland* is onmisbare lectuur voor wie zich in Nederland met gelijkheid en ongelijkheid bezighoudt: minder meeslepend dan *L'assommoir* van Zola, doch leidend tot gelijkaardige, tragische inzichten.

Literatuur

- Elchardus, M. (2012) Onderwijs als (nieuwe) sociale scheidslijn. In: B. Volker en M. Elchardus (red.) *De sociale klasse voorbij. Over nieuwe scheidslijnen in de samenleving*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse zaken en Koninkrijksrelaties, 35-84.
- Sieben, I., J. Huinik en P.M. de Graaf (2001) Family Background and Sibling Resemblance: Trends in the Former FRG, the Former GDR and the Netherlands. *European Sociological Review*, 17(4): 401-430.